

УДК 272(477.82)-725(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.08>

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКИХ СВЯЩЕННИКІВ ВЛАДИСЛАВА БУКОВИНСЬКОГО ТА ЯНА РУТКОВСЬКОГО НА ВОЛИНІ У 1939–1954 РР.

Хом'як Павло,

аспірант кафедри всесвітньої історії та філософії
Волинського національного університету імені Лесі Українки

З отриманням Україною незалежності державна політика надає дедалі більше значення висвітленню складних та неоднозначних питань історії країни. Формуванню національної свідомості сприяли не тільки політичні діячі, але й представники релігійних спільнот. Вагому роль у створенні соціально-політичної думки різних національностей, які проживали на території Волині у воєнний період, відіграла Римсько-католицька Церква. Зокрема, варто підкреслити діяльність духовенства та мирян Церкви у період 1939–1945 рр. на Волині. Спільними зусиллями вдалося зберегти самоідентифікацію етнічних груп, які проживали в регіоні, що надалі сформувало культурне різноманіття соціуму.

Мета дослідження полягає у висвітленні окремих аспектів розвитку суспільно-релігійного життя на Волині, на основі діяльності духовенства Римсько-католицької Церкви у період Другої світової війни. У публікації розгорнуто викладено аналіз внеску волинських римсько-католицьких священнослужителів, який ґрунтується на даних робіт, здійснених Владиславом Буковинським та Яном Рутковським. Зокрема, вагоме значення роботи полягає у висвітленні описуваних подій на основі архівних матеріалів та спогадів очевидців. Особливо підкреслюється становище луцького римсько-католицького духовенства в часі Другої світової війни та акцентується на діях проти релігійних представників та мирного населення.

Значний науковий інтерес до досліджуваної теми зумовлений її недостатнім висвітленням у вітчизняній історіографії. Натомість закордонними дослідниками опубліковано низку праць, що стосуються діяльності Буковинського. Вартий уваги той факт, що проблематика, пов'язана з Яном Рутковським, практично взагалі не досліджена в українській та закордонній історіографії. З огляду на великий інтерес з боку істориків та науковців до вибраної теми, велику кількість фальсифікацій та стереотипів, які не знаходять підтвердження в авторитетних джерелах, необхідно якомога ширше висвітлювати цю проблематику.

Ключові слова: Католицька Церква, Луцька дієцезія, Волинь.

Khomiak Pavlo. Analysis of activities of the roman catholic priests Vladislav Bukovynsky and Yan Rutkovsky in Volyn in 1939–1954

Public policy has become increasingly important in covering complex and ambiguous issues in the country's history with Ukraine's independence. A special role in the formation of national consciousness was played not only by politicians but also by representatives of religious communities. The Roman Catholic Church played an important role in the creation of socio-political thought of various nationalities living in Volyn region during the World War Second. In particular, it is worth emphasizing the activities of the clergy and laity of the Church in the period 1939–1945 in Volyn. By joint efforts, we managed to preserve the self-identification of ethnic groups living in the region, which later formed the cultural diversity of society.

The purpose of the study is to highlight certain aspects of the development of socio-religious life in Volyn, based on the activities of the clergy of the Roman Catholic Church during the World War Second. The publication presents an analysis of the contribution of Volyn Roman Catholic clergy, which is based on these works by Vladislav Bukovynsky and Jan Rutkovski. In particular, the importance of the work is to cover the described events on the basis of archival materials and eyewitness accounts. The position of the Roman Catholic clergy of Lutsk during the World War Second is especially emphasized and attention is paid to the actions committed against religious representatives and civilians.

Significant scientific interest in relation to the research topic is caused by its insufficient coverage in domestic historiography. Instead, foreign researchers have published a number of works related to Bukovynsky's activity. It is also noted that the issues related to Jan Rutkovski have not been studied at all in Ukrainian and foreign historiography. Given the great interest of historians and scholars in the chosen topic, a large number of falsifications and stereotypes, which are not confirmed in authoritative sources, there is a need to cover this issue as widely as possible.

Key words: Catholic Church, Lutsk Diocese, Volyn.

Однією з малодосліджених постатей в українській історіографії є Владислав Буковинський. Він народився 22 грудня 1904 р. (за старим стилем) у Бердичеві. Його батьки – Кипріян Юзеф Буковинський та Ядвіга Сціпіо дель Кампо, яка походила зі спольщеної італійської родини. Після смерті Ядвіги у 1918 р. на Поділлі Кипріян Буковинський одружився з Вікторією Сціпіо дель Кампо [1, с. 52].

У 1914 р. Владислав розпочав навчання в російській державній філологічній гімназії № 8 в Києві. Із 1916 р. навчався у Жмеринці, а вже 1918 р. продовжив навчання в польській гімназії в Проскуріві, що на Поділлі [2, с. 94]. У 1920 р. родина Буковинських переїжджає до Свенціце, оскільки була вимушена рятувати свої життя від більшовицьких переслідувань. У 1921 р., отримавши атестат зрілості та склавши іспити у Краківському реальному училищі № 2, Владислав розпочинає навчання на факультеті права Ягеллонського університету. Паралельно він навчався в школі політичних наук при правничому факультеті. Під час здобування вищої освіти брав активну участь у діяльності Студентської кресової громади, де двічі був головою цієї ж ради. З 1925–1926 рр. працював головним редактором часопису «Час». У 1926 р. закінчив навчання з почесним титулом магістра [3, с. 53].

У період 1926–1931 рр. В. Буковинський навчався у Краківській духовній семінарії. Священницькі свячення він отримав 28 вересня 1931 р. Із того ж року одразу приступив до роботи вікарієм та катехетом у Рабці та Сухій Бескидській, де працював до 1936 р. [4]. Довго пропрацювати на цьому місці В. Буковинському не судилось, адже у 1936 р. він отримує дозвіл від Краківського митрополита Адама Стефана Сапегі на переїзд до Луцька [5, с. 142].

Першою роботою кс. Буковинського в Луцьку було викладання у Вищій духовній семінарії та робота катехитом у луцьких школах. У семінарії навчав катехетики, історії Церкви та соціології. У Луцькій дієцезії кс. Буковинський виконував різні функції: генеральний секретар інституту Католицької Акції, [6] головний редактор часопису «Злука», заступник редактора «Католицького життя». За свою роботу та значні заслуги перед Церквою єпископ А.П. Шельонжек відзначив кс. Буковинського титулом гонорованого каноніка луцького капітулу у 1938 р. [7].

17 вересня 1939 р. радянські війська увійшли до Луцька, що стало початком першої радянської окупації Луцька. У цей час розпочалася активна антирелігійна діяльність, різноманітні адміністративні утиски духовенства з боку радянської влади. Так, наприклад, у римо-католиків Луцька було відібрано приміщення єпископської курії, єпископську резиденцію, католицьку друкарню та семінарію. Саме в цей непростий для релігійної діяльності час кс. Буковинський за дорученням єпископа А.П. Шельонжека стає настоятелем кафедрального собору св. Петра і Павла у Луцьку [5, с. 142; 8, с. 7; 3, с. 55].

Кс. В. Буковинський взяв під свою відповідальність організацію опіки над убогими, хворими, в'язнями та потребуючими. Особливу увагу кс. Буковинський надавав саме в'язням. Яскравим підтвердженням цього є приклад луцької в'язниці, приміщення якої могли вмістити 640 осіб. Втім під час радянської окупації понад 2 000 осіб відбували там покарання. Така кількість в'язнів була пов'язана, передусім, з антигуманною політикою радянської влади. Пояснюється це тим, що заарештовували не лише через політичні погляди чи реальні злочини. Частим явищем були насильницькі ув'язнення як метод залякування чи незаконне привласнення нерухомого майна без згоди власників представниками радянського уряду [2, с. 96]. Варто підкреслити, що під час екстермінації населення до Сибіру чи Казахстану кс. Буковинський неодноразово виходив на вокзал, де стояли вагони з переселенцями, щоб допомогти їм із продуктами харчування чи одягом.

За свою активну діяльність та чітку соціальну позицію 22 серпня 1940 р. військами НКВД було проведено арешт кс. Буковинського. Слідство тривало майже 6 місяців. Під час слідства його було осуджено за ст. 54-10 ч. 1 та 54-12 УК УРСР на 8 років трудових таборів. На виконання вироку кс. Буковинський чекав у луцькій в'язниці в колишньому монастирі св. Бригіди [9, с. 139; 3, с. 55].

За рік після цієї події, 22 червня 1941 р. розпочалося бомбардування Луцька німецькими військами: пошкоджено будинок тюремної адміністрації, риг в'язниці та мури в кількох місцях [10, с. 12], внаслідок чого частині в'язнів вдалося втекти. 23 червня на прогулянковий дворик було заведено близько 1 500 українців, поруч знаходилось близько 500 поляків, серед яких був кс. Буковинський та кс. Станіслав Кобилецький. Тоді і розпочалася екзекуція в'язнів. Спочатку в українському дворикі в натовп полетіли гранати та кулеметна черга, а згодом ці самі дії повторили в польському. Опісля працівники НКВД проводили перевірку та добивали поранених, яким вдалось вижити. Вночі проводили розстріли тих, хто перебував у камерах. Людей, яким вдалося вціліти, наступного дня змусили ховати тіла загиблих. [2, с. 97]. Микола Куделя – один із тих, хто вижив в ті дні. Він згадує, що накази звучали таким чином: «Внимание! Кто задержан, следственный, осужденный, по статьям 54-11-2, то есть за контрреволюционную деятельность украинских буржуазных националистов, выходит налево, на западный двор, всем остальным – на восточный. На западному подвір'ї метушилося багато енкаведистів, обвішаних гранатами. На мурі уздрів замаскованого гіллям кулемета. В ту ж мить, як грім з ясного неба, – вибух. Чую крик кількох тисяч людей. Рвалися гранати, строчили кулемети, від вибухів і страшного зойку тряслася земля; шматки одягу, шапки, розірвані тіла викидало вище тюрми. Звідусіль заволали: «Боже! Що вони роблять? Іроди? Розстрілюють, рвуть гранатами. Хто б міг подумати! Варвари, душоуби! Світ такого

не бачив, не чув... Люди рятуйтеся, хто як може!» На західному подвір'ї хвилини 10-15 клекотіло, як десь у розжареному котлі. Тарахтіли кулемети, рвалися гранати... Що тут творилося! Людський розум не в силі цього збагнути. В жодному фільмі, сні не побачити такого жажливого видава, від якого можна збожеволіти. Величезний двір був застелений горами трупів, у більшості – пошматовані тіла, повідри-вані руки й ноги. Довга стіна двоповерхового крила – вся від низу до верху – забризкана кров'ю, обліплена мізками, людським м'ясом, на ринвах висять кишки, під ногами – калюжі крові. Під наглядом кількох катів почалася нечувана досі робота. Глибокі ями-вирви від німецьких бомб тут же, у дворі, поглиблювали, розширювали. Туди зносили трупи, шматки тіл і посипали все це негашеним вапном, яке завезли сюди заздалегідь. Отже, до розстрілів готувалися...» [11; 12, с. 33].

Одними з тих, кому вдалося вижити, був кс. В. Буковинський та кс. Станіслав Кобилецький [9, с. 141]. «Я побачила перед собою якусь страхітливую постать, яка в яскравому сонячному світлі виглядала, як упир або якась мара. Вона мала вражаюче біле, запале і одночасно якесь криваве обличчя, була довга та худа, як тріска, в довгому брудному лахмітті, і хиталася... Я впізнала його по тіні колишнього голосу, оскільки це не був уже гучний голос отця Буковинського», – спомин однієї з парафіянок кафедральної парафії [2, с. 98]. Згідно з підрахунками різних дослідників, число жертв коливається від 2000 до 4000 осіб [10, с. 8].

Під час німецької окупації кс. Буковинський проводив катехизації дітям, допомагав знедоленим людям, незважаючи на національність чи релігійну приналежність. Варто підкреслити, що саме він допомагав рятувати єврейських дітей із гетто. Врятованих дітей переховували по католицьких сім'ях по навколишніх селах [5, с. 144].

Важливим є той факт, що кс. В. Буковинський організував обіди для радянських в'язнів, яких німці тримали в луцькій в'язниці, в колишньому монастирі Бригідок. Серед іншого, завдяки його старанням німецька влада дозволила в'язням брати участь у богослужіннях російською мовою. Ці служби провадив кс. Буковинський, оскільки він навчався в російській гімназії та знав цю мову досконало [8, с. 7].

Під час другої радянської окупації кс. В. Буковинський у ніч з 3 на 4 січня 1945 р. був заарештований разом з єпископом А.П. Шельонжеком та кс. К. Галензовським. 22 січня 1945 р. кс. Буковинського було переведено до Ковеля, а звідти – до Києва у Лук'янівську в'язницю. Під час слідства кс. Буковинському було винесено найвищу кару – розстріл за ст.ст. 54-1а, 54-11 УК УССР [13]. Втім у 1946 р. смертний вирок замінили на 10 років трудового концтабору [14; 8, с. 9; 1, с. 58].

Кс. В. Буковинський майже повністю відбув термін покарання (9 років 7 місяців і 6 днів, решту «побачили за доброю поведінку») і був звільнений 10 серпня 1954 р. [15]. Наступного року кс. Буковинський мав змогу виїхати до Польщі й отримати польське громадянство, однак він відмовився і залишився у Радянському Союзі, виконуючи душпастирське служіння в Казахстані. 3 грудня 1958 р. «за агітацію серед дітей та молоді і зберігання антирадянської літератури» він знову був арештований [1, с. 64]. Під час судового процесу відмовився від послуг адвоката і сам проголосив захисну промову, внаслідок чого був покараний на 3 роки позбавлення волі згідно зі ч. 1 ст. 58-10 УК РСФСР. Після завершення свого терміну ув'язнення кс. Буковинський повернувся до Караганди. Парадоксально, але кс. Буковинський не міг легально виконувати священницькі завдання, однак щороку оплачував податки за проведення релігійних обрядів: «За минулий 1967 рік я заплатив 758 руб. 60 коп.» [16].

Помер кс. В. Буковинський 3 грудня 1974 р. в Караганді [17, с. 190; 8, с. 71; 3, с. 68]. 19 червня 2006 р. у Кракові був розпочатий беатифікаційний процес, а 11 вересня 2016 р. він був проголошений блаженним. Підсумовуючи життя і діяльність кс. В. Буковинського, варто пригадати його слова: «Кожен ксьондз, депортований у СРСР, став благословенням для вірних, не раз позбавлених священника від часів революції» [8, с. 24].

Не менш вагомою постаттю в релігійному житті Волині був Ян Рутковський. Він народився у 1883 р. Перед війною був настоятелем у Тайкурі, а у воєнний період був настоятелем парафії Торговиця – деканат Берестечко [18]. З огляду на критичну ситуацію, яка відбувалась на теренах Волині, 10 липня того ж року він був призначений настоятелем парафії у Мельниці Ковельського деканату. Втім, ймовірно, священнику так і не вдалось дістатись призначеної парафії [19, с. 104].

20 листопада 1943 р. був призначений адміністратором у Здолбунові, Острозькому деканаті. Згідно з рішенням правлячого єпископа А.П. Шельонжека від 27 квітня 1944 р., він був призначений в.о. декана Острозького деканату. Через кілька днів його перевели на посаду декана. Ян Рутковський виконував свої обов'язки нетривалий час: уже у 1945 р. переїхав до Луцька та залишився єдиним римо-католицьким священником у місті [9, с. 444].

До Другої світової війни Луцька дієцезія нараховувала 166 парафій (історик Л. Попек подає 167 парафій) [20, с. 424], 240 священників та 321 477 вірних латинського обряду [21]. Протягом п'яти років

окупаційних режимів кількість священників відчутно зменшувалась, що пояснюється різними причинами: виїзд за межі дієцезії, арешти НКВД чи гестапо, частина померла в радянських чи німецьких в'язницях, решта стали жертвами бандитських нападів [20, с. 425]. Одним із тих, хто залишився живим та продовжував виконувати свої обов'язки, був кс. Ян Рутковський.

Більше інформації про діяльність о. Я. Рутковського знаходимо в Люблінському архіві. Так, наприклад, із листа до єпископа А.П. Шельонжека довідуємося: «Виїзд людей великий. На сьогоднішній день, близько 50 відсотків людей, переважно жителів сіл виїжджають за Буг... втратили майже все, з надією, що все поправиться за Бугом. В парафіях в Острозі і Оженін, наскільки мені відомо, кількість виїжджаючих не велика, на виїзд записалися лише декілька родин» [22]. Варто зазначити, що, призначаючи 20 листопада 1943 р. кс. Я. Рутковського адміністратором парафії у Здолбунові, єпископ А.П. Шельонжек відзначив його гідністю каноніка місіонера [23], оскільки після смерті о. Станіслава Добжанського ця посада була вакантною [9, с. 425]. Ця номінація на каноніка була останньою в Луцькій дієцезії до 1999 р.

Після арешту в січні кс. Хмельницького [9, с. 422] єпископ А.П. Шельонжек, найімовірніше [24, с. 27–28], призначає своїм генеральним вікарієм кс. Леопольда Шумана [9, с. 448]. Одним із найважливіших завдань кс. Л. Шумана було затвердження душпастирів для опіки над людьми, які не виїхали з Волині. Як стверджує історик В. Пясецький, після А.П. Шельонжека усі функції та обов'язки адміністратора дієцезії перейняв саме кс. Л. Шуман. З від'їздом до Польщі кс. Шуман видав свідоцтво, підписане канцлером Луцької дієцезії кс. Я. Шихом, в якому підтверджується, що саме Іван Петрович Рутковський є адміністратором Луцької дієцезії Римсько-католицької церкви. Додатково було видано підтвердження, де говориться, що він є настоятелем кафедрального собору в Луцьку. Тому з огляду на ситуацію, кс. Л. Шуман призначив дотеперішнього настоятеля у Здолбунові кс. Я. Рутковського настоятелем та деканом у Луцьку [25, с. 84], тим самим надаючи йому усі повноваження генерального вікарія для усієї Луцької дієцезії. В архівних даних не внесено до вихідної документації такого документа. Лист мав потрапити до кс. Я. Рутковського в середині липня 1945 р. за посередництвом А.С. Кашуби OFMCar [5, с. 315–316; 26], який 17 липня 1945 р. написав, що «лист до кс. Рутковського залишив у Рівному, і напевно, в швидкому часі відбیره. Але не знає, чи плани які там зазначені – йому будуть на руку» [27].

У серпні 1945 р., останні працівники єпископської Курії в Луцьку були евакуйовані до Польщі, що було яскравим знаком того, що радянська влада не дасть змоги працювати душпастирям в окреслених церковних структурах. Слід зазначити, що лише троє священників не залишили терени Радянської Волині: Ян Рутковський, Марян Ясіновський та Серафим Кашуба [19, с. 20]. В одному з документів, який підписав канцлер Курії у звіті до Апостольського Престолу, знаходимо: «Канонік Ян Рутковський і настоятель Гіацинт Бжезік посвятили своє життя, залишаючись у дієцезії з останніми католиками» [28]. Останній згодом виїхав.

З приходом радянської влади на територію Волині одразу розпочалась не лише активна антирелігійна діяльність, але й діяльність, скерована проти національностей, які проживали на тих теренах. Здійснювались масові виселення родин з їхніх помешкань, відбирались цілі господарства, що змушувало людей виїжджати з рідних земель у пошуках кращих умов для життя. З огляду на це функціонування католицької церкви, яка отримувалась на пожертви людей, теж зазнало великих труднощів. Священники піддавались різноманітним видам оподаткування, не лише особистим, у тому числі на церковне майно, яке ще не піддалось націоналізації. Окрім важких матеріальних умов, варто підкреслити й цивільно-правове поле, за яким вся церковна власність належала радянській владі. Умови для будь-якої релігійної активності були максимально ускладнені, що завдавало великих труднощів у роботі кс. Я. Рутковського в Луцьку.

Основною справою кс. Я. Рутковського стала реєстрація громади віруючих католиків і збереження за нею власності на кафедральний костел св. Петра і Павла у Луцьку. У травні 1944 р. на костел було скинуто 5 німецьких бомб [29, с. 101]. Одна з них значно пошкодила північно-східну вежу. Друга ж, пролетівши через усі поверхи колегіуму, що межував із костелом, вибухнула в підземеллі, де переходилися парафіяни. Костел без належного ремонту поступово приходив в аварійний стан. У зв'язку з тим, що він перебував на державному обліку як пам'ятка архітектури, реєстрація католицької громади залежала від його впорядкування. Кс. Я. Рутковський із метою зберегти кафедральний костел звертається за допомогою до громад віруючих в інших містах дієцезії. Парафіяльна рада інформувала уповноваженого в справах релігій, що громади з Рівного і Львова згодилися зібрати кошти на ремонт Луцького кафедрального костелу. На це чиновник безапеляційно заявив, що рішення про закриття катедри прийняте і не може й бути мови про його скасування.

Кс. Я. Рутковський неодноразово підлягав викликам до Уповноваженого в справах релігії на допити, під час яких тримав чітку позицію і відповідав на питання впевненим «не знаю»: «30 июля был у меня на приеме ксендз Луцкого костела Рутковский И.П., который ничего существенного не сказал. На вопросы отвечает «не знаю» и сам никаких вопросов не затрагивает. Уполномоченный Прокопенко Ф.Т.» [30]. Особливе зацікавлення до постаті кс. Я. Рутковського зі сторони радянської влади було зумовлене тим, що він виконував обов'язки апостольського адміністратора в Луцькій дієцезії. Основним його завданням було координувати працю трьох священників, які ще залишились на теренах Луцької дієцезії. Про це свідчать записи з Волинського обласного державного архіву, де частково знаходяться архівні дані про кс. Я. Рутковського. В одному з небагатьох документів було віднайдена інформація, що Рутковський не має повноважень вирішувати, кому і якому священнику доїжджати до Любомля для звершення релігійних обрядів. У документі йдеться: «Какому ксендзу ехать в город Любомль должны решать Вы, а не ксендз Рутковский. Его на это никто не уполномочивал. Тем более, Вы писали в предыдущих отчетах, что ксендз Рутковский заявил Вам, что он давно перестал выполнять функции администратора над ксендзами Волынской и Ровенской областей» [31].

Постановою Облвиконкому про закриття кафедрального костелу було заплановано влаштувати в ньому краєзнавчий музей. Незважаючи на прийняту пропозицію, спочатку в ньому влаштували склад театральних декорацій, а згодом – інших господарських і харчових товарів, що завдало значної шкоди будівлі храму. Я. Рутковський вважав, що влаштування в костелі якогось музею врятує його від знищення. Тому він і члени парафіяльної ради зверталися до різних представників луцької інтелігенції з проханням почати клопотання про облаштування музею в кафедральному костелі.

27 березня 1954 р. кс. Я. Рутковський помирає через інсульт, похований на міському кладовищі. Це єдина збережена могила католицького священника в Луцьку [32, с. 172].

Отже, в період діяльності кс. каноніка Я. Рутковського становище Луцької дієцезії було доволі ускладненим, позаяк активна пропаганда атеїзму, націоналізація церковного майна, заборона будь-якої релігійної діяльності та жорстокі розправи з духовенством були інструментами для ліквідації релігійних структур. Стараннями кс. Я. Рутковського вдалось не лише зберегти релігійних дух мирян, а й функціонувати в ускладнених політичною та воєнною ситуацією умовах. Зазначено, що за його сприяння проводились роботи щодо підтримки належного стану костелів, надавалась допомога священникам, які залишились в дієцезії, та підтримка населенню. Діяльність останнього адміністратора Луцької дієцезії кс. Я. Рутковського донині вважається найбільш значимою для Римсько-католицької церкви на Волині в період 1945–1954 рр.

Література:

1. Посацкий А. Апостол Казахстана и свидетель Евангелия. Блаженный о. Владислав Буковинский. Католический священник (1904–1974). Караганда, 2016. 52, 58, 64 с.
2. Оліх А. Завдяки їм. Луцьк, 2016. 94 с.
3. Posacki A. Apostoł Kazachstanu i świadek Ewangelii. Błogosławiony ks. Władysław Bukowiński, Wydawnictwo Monumen, 2017. 53, 68 s.
4. Государственный Архив Карагандинской Области (далі: ГАКО), Ф. 1365, оп. 1а, д. 38, стр. 30.
5. Dzwonkowski R. Leksykon duchowieństwa polskiego represjowanego w ZSRS 1939–1988. Towarzystwo naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 2003. 152, 315, 316 s.
6. Архів Луцької дієцезії, Miesięcznik Diecezjalny Łucki (далі: АЛД), Rok XIII. Maj-Czerwiec-Lipiec 1938 r., Nr 5-7, 259 s.
7. АЛД, Nr 8-10, 363 s.
8. Тишкевич Т. Архіпелаг слідів Бога. «Волянн з Волинн» Т. 56. Білий Дунаєць-Остріг 2007. С. 7, 9, 24, 71.
9. Dębowska M. Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945. Instytut Pamięci Narodowej. Rzeszów 2008. S. 139, 422, 425, 444, 448.
10. Відлуння трагедії луцької тюрми (матеріали комплексних пошуково-ексгумаційних робіт по вшануванню жертв війни та політичних репресій знищених органами НКВС у червні 1941 р.). Адміністрація державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, 2019. С. 8, 12.
11. Куделя М. Під мурами луцької тюрми. URL: <http://exlibris.org.ua/text/kudela.html>
12. Куделя М.П. Кризь бурі лихоліть. Спогади. Видавництво Стир. Союз Ветеранів Українського Резистансу СВУР. Ст. Паул, Міннеаполіс, МН. США, 1999. 33 с.
13. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (далі – AIPN). UI/627/F, t. 3, cz. B, k. 34.
14. AIPN. UI/627/F, t. 3, cz. B, k. 37.
15. ГАКО. Ф. 1365, оп. 1а, д. 38, стр. 31.
16. ГАКО. Ф. 1364, оп. 1а, д. 81, л. 54-62.
17. Strzelecka S.H. Służebnice Jezusa Eucharystycznego na terenach Związku Radzieckiego w latach 1945–1991. Warszawa 1994. 190 s.

18. АЛД. Nr 5-7. 258 s.
19. Dębowska M. Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1945. Biały Dunajec-Lublin-Łuck-Ostróg 2005. S. 20, 104.
20. Popek L. Świątynie Wołyni. „*Niepodległość i Pamięć*” Nr 27. S. 421–442.
21. Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis diocesis luceoriensis pro Anno Domini 1938. Luceoriae 1938. 117 s.
22. Instytut Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych (далі: IABMK). Mf 4681. S. 319.
23. IABMK. Mf 4682 (1943), s. 192.
24. Dębowska M. Łucka kuria diecezjalna na „wygnaniu”. *ABMK* 2000, t. 73. S. 27–28.
25. Piasecki W. Działalność ks. Jana Rutkowskiego – ostatniego administratora diecezji łuckiej w latach 1945–1954 w świetle dokumentów Wołyńskiego Archiwum Obwodowego w Łucku. *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997*, oprac. L. Popek. Lublin 1999. 84 s.
26. Pyza S. Życie heroiczne i myśl Ojca Serafina Kaszuby. „*Wołanie z Wołynia*” Biały Dunajec-Ostróg 2005. 96 s.
27. IABMK. Mf 4682 (1944–1945), s. 249.
28. Centralne Archiwum Polonii w Orchard Lake, Apol, 1141, k. 1.
29. Paszkowski L. Ożywić w pamięci. Wspomnienia wydarzeń z 1944 roku w Łucku na Wołyniu, Sandomierz, 2019. 101 s.
30. Волинський обласний державний архів (далі: ВОДА), Ф. Р-605, оп. 2 с, спр. 6, стр. 34.
31. ВОДА, Ф. Р-605, оп. 2 с, спр. 15, стр. 28–29.
32. Хом'як П. Аналіз становища луцької дієцезії Римсько-католицької Церкви у 1943–1954 роках на основі душпастирської діяльності отця каноніка Яна Рутковського. *Theoretical and Practical Aspects of Modern Scientific Reserch. Vinnytsia*, 2021. С. 170–172.